

Ю.В. Назаранка (Мінск, БГУ)

ЯК СПАРАДЖАЕЦЦА ВЫСЛОЎНАСЦЬ

У працэсе вызначэння рытарычнага сэнсу аўтарскага выслоўя думка чытача паслядоўна праходзіць, паступова «ўздымаючыся», некалькі ступеняў. Дэкадзіраванне, прачытанне тэксту перш за ўсё рухаецца, згодна з антыноміяй «мова — маўленне» ад *сказа* — адзінкі мовы як пэўнай фармальна-граматычнай пабудовы, увасобленай праз сінтагматычныя сувязі членаў сказа, што матэрыялізаваны, аформлены тымі ці іншымі лексічнымі адзінкамі, — да *выказвання* — адзінкі маўлення, маўленчай

рэалізацыі сказа, калі істотнымі становяцца такія маўленчыя з'явы, як парадак слоў і лагічнае (тэма-рэматычнае) члянэнне, інтанацыя і тактавы падзел, мадальнасць, пабочныя словы, звароткі, разнастайныя кантэкставыя сувязі выказанай думкі і пад. Сказ — сінтагматычная адзінка тэксту, выказванне — сінтагматычная адзінка кантэксту. Сказ мае адпаведнае лексіка-граматычнае тэкставае значэнне; выказванне — кантэкставае значэнне.

Значэнне сказа і значэнне выказвання — розныя адзінкі, але іх агульнасць выяўляецца ў тым, што абодва яны належаць сінтаксісу. Аднак, як адзначалася многімі даследчыкамі, «калі мы хочам стварыць тэорыю значэння, якая дазваляе нам зразумець, як мы прыпісваем сэнс нашым паўсядзённым сусветам і вызначаем адносіны суадпаведнасці, то мы не можам лічыць сінтаксіс вуснага маўлення *галоўнай* складальнай часткай тэорыі значэння. *Кантэкст узаемадзеяння* [г. зн. дыскурс — Ю.Н.], як ён рэфлексіўна перажываецца ў ходзе ўзаемадзеяння, выяўляецца або ўяўляецца, калі ўзаемадзеянне ўжо ў мінулым... становіцца ядром агульнай тэорыі значэння» [6, с. 291].

Адсюль вынікае, што «канчатковы сэнс» сказанага, які і ёсць для нас рэальнае, дзейнае, актуальнае значэнне, узнікае на базе сінтаксічных значэнняў, але не вычэрпваецца імі. Узаемадзеянне ўсіх элементаў маўленчай камунікацыі (адрасант, адрасат, кантэкст, паведамленне, кантакт, код), веданне кансітуацыі зносін, прэсупазіцыі розных тыпаў даюць магчымасць не толькі зразумець аграматычнае выказванне (напрыклад, *даць хлопчык мячык*), але і выявіць падтэкст пачутага. Менавіта так мы адкрываем рытарычны сэнс 'ты просіш нас пайсці, але не загадваеш', калі чуем выказванне *Ну, што вы ўсе стоўпіліся ў кабінце?*, пабудаванае на падставе сказа *Вы стоўпіліся ў кабінце*.

На гэтым прыкладзе добра відаць, як узнікае *падтэкст* — гэты «сінтэз лінгвістычнай і экстралінгвістычнай [пазамоўнай — Ю.Н.] інфармацыі пры ўмове абавязковай апоры на прэсупазіцыі» [1, с. 13–14].

Але выказванне *Ну, што вы ўсе стоўпіліся ў кабінце?* не перарастае ў выслоўе, бо адсутнічаюць важныя ўмовы спараджэння выслоўя: глыбокая, істотная думка і яскравая слоўная форма. Гэтыя ўмовы вытрыманы ў такім, напрыклад, выслоўі Якуба Коласа, як:

*І так нясецца ён, васпане, —
Тычына шапкі не дастане. (VI 80).*

На падставе значэння сказа «адушаўлены дзейнік + дзеяслоў паводзін + акалічнасць, што ўказвае на інтэнсіўнасць дзеяння» (*Пан нясе сябе высока*) спараджаецца значэнне выказвання (экспрэсіўная інтанацыя, зваротак, гіпербала з эліпісам злучніка *што (...так, што тычына шапкі не дастане)*), адмоўная ацэначная мадальнасць, кантэкст насычанага рытарычнымі сродкамі маналогу Марціна і г.д.), якое набывае пашыральнае, пераноснае значэнне, падтэкст, сэнс, што стасуецца да многіх жыццёвых сітуацый. Усё гэта і дазваляе ўключаць дадзеную фразу ў іншыя

кантэксты як трапную, устойлівую па сродках і структуры характарыстыку чалавека, як выслоўе.

Суадносіны значэння сказа, значэння выказвання і сэнсу **выслоўя** графічна можна ўявіць сабе як суадносіны лініі, плоскасці і аб'ёмнай фігуры; пры гэтым лінія з'ўляецца элементам плоскасці, а плоскасць — элементам аб'ёму.

Такі, на наш погляд, агульны семантычны шлях спараджэння аўтарскага выслоўя.

Тое, што мастацкі тэкст — з'ява «шматслойная», адзначалася і раней. Падобныя назіранні можна прасачыць па розных публікацыях. Але што тычыцца непасрэдна ролі моўнага субстрату ў пабудове аб'ектаў, якія вывучаюцца рыторыкай, то тут, на наш погляд, найбольш дакладна акрэсліў стан рэчаў У.Н. Тапароў. Ён адзначаў наяўнасць «узаемасувязі рыторыкі і лінгвістыкі, якая ўлічвае залежнасць (і арыентацыю) аб'ектаў рыторыкі (рытарычных структур) ад аб'ектаў лінгвістыкі (моўных структур)». І далей: „У сучаснай семіётыцы пад рыторыкай якраз і разумеюць правілы пабудовы маўлення на звышфразавым узроўні, законы «паэтычнай семантыкі», г. зн. тыпы непрых (пераносных) значэнняў (рытарычных фігур), і «паэтыку тэксту» (структуру адносін унутрытэкставых элементаў), уключаючы аналіз сацыяльнага функцыянавання тэкстаў як цэласных знакаў» [7, с. 417]. Выслоўе — гэта і ёсць адзін з відаў сацыяльнага функцыянавання тэкстаў, цэласны знак, што грунтуецца на структурах лінгвістыкі.

Варта адзначыць, што яшчэ з часоў асаблівай навуковай цікавасці да праблем універсальнай граматыкі была выказана думка пра вартасць размежавання граматыкі як навукі і граматыкі як мастацтва. Калі першая вывучае субстанцыянальныя, сутнасныя рысы і ўласцівасці моў, то другая скіравана на іх уласцівасці акцыдэнтныя, да ліку якіх можна аднесці і такія «граматыка-мастацкія» адзінкі, як выслоўі.

Апошняя думка набывае спецыфічна актуальнае значэнне ў святле наступнага разважання (з апавядання Хорхе Луіса Борхеса «Утопія стомленага чалавека»): „ — Гэта цытата? — запытаўся я ў яго. — Зразумела. Акрамя цытат нам нічога не засталася. *Наша мова — сістэма цытат* [падкрэслена намі. — Ю.Н.]. Узнікае праблема межаў «сацыяльнага функцыянавання тэкстаў як цэласных знакаў» [7, с. 417] у самой камунікацыі і сучаснай сацыялінгвістыцы.

Нам уяўляецца, што ахарактарызаваная вышэй трохэтапная мадэль спараджэння выслоўя можа быць суаднесена з канцэпцыяй «трох розных тыпаў адносін» у сказе. Аўтар яе Ж. Дэлэз называе першы тып суадносін паміж «падзеямі» і «сказамі» дэнатацыяй (абазначэннем) або індыкацыяй (указаннем). Гэты тып суадносін «гаворыць пра адносіны сказа да знешняга стану рэчаў (datum). Стан рэчаў *індывідуалізуецца*...Працэдура абазначэння заключаецца ў спалучэнні слоў з *канкрэтнымі вобразамі*... « [3, с. 26].

Другі тып адносін у сказе Ж. Дэлэз называе маніфестацыяй. Гэта сувязь «паміж сказам і суб'ектам, які гаворыць і выражае сябе» [3, с. 27]. Нарэшце, трэці тып — сігніфікацыя, або «сувязь слова з *універсальнымі або агульнымі* паняццямі...» [3, с. 28]. У гэтых разважаннях французскага філосафа для нас важны сам прынцып размежавання трох тыпаў адносін у межах сказа, які грунтуецца на ступені адцягненасці перадаваемых паняццяў.

Істотным для разумення сутнасці аўтарскага выслоўя ўяўляецца нам сацыялінгвістычнае вылучэнне пэўных тэкстаў, што «характарызуюцца, як правіла, наяўнасцю не толькі экспліцытнага, але і імпліцытнага, не выражанага ў яўным выглядзе зместу» [2, с. 283]. Падкрэсліваючы неабходнасць правільнага прачытання, поўнага раскрыцця сэнсу падобных тэкстаў, важнасць вывучэння сродкаў і метадаў выражэння імпліцытнага зместу, аўтары адзначаюць, што «на жаль, ні сацыялінгвістыка, ні лінгвістыка тэксту не маюць дастаткова грунтоўных распрацовак у гэтай галіне. Па ўсёй верагоднасці, некаторую дапамогу ў вырашэнні гэтай задачы маглі б прынесці *лінгвістычныя даследаванні мастацкага тэксту*» [падкрэслена намі — Ю.Н.]. На нашу думку, аналіз працэсу спараджэння аўтарскага выслоўя — адзін са шляхоў вырашэння памянёнай задачы.

Тэкставае значэнне сказа, кантэкставае значэнне выказвання і падтэкставы сэнс выслоўя ў іх трохступеным суаднясенні падпарадкоўваецца агульным заканамернасцям спараджэння сэнсу дыскурсу: «... сэнс выражаецца ў значэннях (як матыў у мэтах), а не значэнне ў сэнсах» [4, с. 293]. Нам падаецца, што гэта палажэнне, сфармуляванае знакамітым псіхолагам, дае падставы паставіць яшчэ адно лінгвістычнае пытанне — пытанне пра ўнутраную форму выслоўя.

Паняцце «ўнутраная форма» выкарыстоўваецца ў мовазнаўстве ў розных спалучэннях і не заўсёды ў аднолькавым значэнні, параўн.: унутраная форма слова, унутраная форма фразеалагізма, унутраная форма словазлучэння, унутраная форма мовы. Сама праблематыка мовы і культуры ўзнікла ў рэчышчы гістарычнага мовазнаўства з цікавасці да ўнутранай формы непразрыстага па свайму этымалагічнаму зместу слова. У старой рускай лінгвістыцы гэты кірунак прадстаўлены ва ўсім багацці магчымасцей — і ва ўсёй супярэчнасці метадалагічных прадпасылак — у вучэнні А.А. Патабні аб унутранай форме слова як паэтычным вобразе.

Пакідаючы ўбаку паняцці ўнутранай формы словазлучэння (бо фактычна гэты тэрмін сінанімічны тэрміну граматычная форма словазлучэння — унутраная і знешняя) і ўнутранай формы мовы (маецца на ўвазе, па В. Гумбальту, сістэма граматычных катэгорый пэўнай мовы), звернемся да слова і фразеалагізма. Агульным для абодвух выпадкаў з'яўляецца ідэя матываванасці лексічнага значэння ці фразеалагічнага наймення. «Унутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове наймення фразеалагічнай адзінкі, або вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню. Вобразнасць у дачыненні да фразеалагізмаў — гэта сумешчанае бачанне дзвюх карцін» [5, с. 125].

З пэўнай верагоднасцю можна дапусціць, што кантэкставае значэнне выказвання матывуе, у пэўнай ступені прадвызначае сэнс выслоўя і сувязь паміж імі можа быць акрэслена як унутраная форма апошняга. Як, напрыклад, агульнае значэнне ‘гаварыць абы-што’, якое ўласціва фразеалагізмам-сінонімам *лухту плесці, гарох з капустая мяшаць, мох з балотам несці, сем карабоў наверхці, языком малоць*, матывуецца семантычнай і фармальнай структурай гэтых ідыём, так і пераносна-пашыральнае значэнне (сэнс) пэўнага выслоўя вынікае з семантычнай і фармальнай структуры адпаведнага эксцэпціраванага з кантэксту выказвання, напрыклад:

Ды рыбакі не ўсе аднакі — → сэнс ‘людзі не падобныя адзін на аднаго’

Свае ў іх густы і адзнакі. (VI 88)

Сабе сам пан, сабе сам служба. (VIII 10) → сэнс ‘незалежнасць асобы’

Эх, прасторны і шырокі свет, а чалавеку ў ім цесна! (V 322) → сэнс ‘заўсёдная незадаволенасць сваім лёсам’ і г.д.

Паняцце ўнутранай формы дае магчымасць убачыць і зразумець яшчэ адзін бок працэсу фарміравання аўтарскага выслоўя, а менавіта — ролю вобразных сродкаў у складзе выказвання, вартасці і глыбіні думкі, якая схавана ў канкрэтным выказванні-назіранні і якая можа надаць яму абагульняльную значнасць выслоўя і спарадзіць ужо самастойны тэкст, здольны да незалежнага сацыяльнага функцыянавання.

ЛІТАРАТУРА

1. Ануфриева, С.С. Средства и приёмы создания подтекста в прозе 90-х годов XX в.: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19 — Минск, 2003.
2. Бондаренко, Г.В., Крючкова, Т.Б. Социоллингвистика и исследование текста // Теоретические проблемы социальной лингвистики. — М., 1981.
3. Делёз, Ж. Логика смысла. — М., 1995.
4. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психологии. — М., 1972.
5. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні. — Гродна, 2002.
6. Новые направления в социологической теории. — М., 1978.
7. Топоров, В.Н. Риторика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.